

JEDAN AUSTROUGARSKI POPIS STEĆAKA

(I. referat Koste Hörmanna na Arheološkom kongresu u Kijevu 1899. godine)

Šefik Bešlagić

Nije poznato da je u Bosni i Hercegovini u doba turske uprave bilo neke organizovane zaštite kulturnog nasljeđa. Tek nakon mira u Parizu 1856. g., radi okončanja krimskog rata, kada je Turska primljena u evropsku zajednicu država, može se govoriti o početnim nastojanjima u tome pogledu. Po uzoru na zapadnoevropske zemlje, Turska je donijela naredbu o čuvanju spomenika, poznato Pismo velikog vezira državnim službenicima iz 1874. g.¹ Međutim, nešto zbog neposlušnosti samih državnih službenika, a nešto zbog tadašnjih političkih prilika, neposredno pred predaju vlasti Austro-Ugarskoj monarhiji, ta naredba nije došla do izražaja. Franjo Jukić je u »Bosanskom prijatelju« iz 1850. g. pisao kako se pokretni predmeti umjetničke vrijednosti iznose iz zemlje i u besćenje prodaju, pa je apelovao da se takvi predmeti čuvaju i sakupljaju.²

Kako je poznato, odlukom Berlinskog kongresa 1878. g. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu. Veliki broj oficira, činovnika upravnog aparata, trgovaca i drugih stranaca brzo su uočili bogatstvo bosansko-hercegovačke kulturno-istorijske baštine, o čemu se na sve strane počelo pričati i pisati, pa je interes za tu baštinu naglo porastao i počeo da se izražava na razne načine. Tako je nastalo uzimanje poklona, otkupljivanje, pljačkanje i odnošenje raznovrsnih pokretnih spomenika, naročito starog oružja, narodnih nošnji i predmeta kućnog obrta, što je za te strance izgledalo egzotično i u čemu su oni vidjeli neku vrstu svojih ratnih trofeja.³ Kao *terra nova*, Bosna i Hercegovina je ubrzo privukla i izvjestan broj putopisaca i raznovrsnih naučnih istraživača koji su otkrivali arheološke lokalitete, rudnike, zanimljive biljke i životinje i druge raznovrsne spomenike kulture i prirode. Dosta brzo se stvorio i krug domaćih kulturnijih građana zainteresovanih za čuvanje tih raznovrsnih nacionalnih vrijednosti, koji su pristupili organizovanim poslovima oko zaštite i istraživanja narodne, kulturne i privredne baštine. U tome pogledu su oni imali i pomoć izvjesnog broja dobronamjernih državnih činovnika. Sa nekim akcijama je

išlo teže, jer je za njih trebalo pridobiti blagonaklonost vlasti, ali se mora priznati da je i Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine u Sarajevu neke takve inicijative pomagala, pa i podsticala, a bilo je i takvih koje je sama inicirala. Tako je nastalo Muzejsko društvo Bosne i Hercegovine koje je od 1884. do 1888. g. prikupilo dosta vrijednih predmeta i obavilo mnoge pripremne poslove oko osnivanja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.⁴ Osnovan 1888. g., Zemaljski muzej je brzo napredovao i razvio se u vrlo uglednu evropsku naučnu ustanovu svoje vrste. U okviru djelatnosti toga muzeja otkriveni su i istraženi brojni preistorijski, antički i srednjovjekovni arheološki lokaliteti, kojom prilikom su utvrđeni neočekivano vrijedni naučni nalazi. Čitavu evropsku naučnu javnost su zadivili, napr., neolitski grnčarski umjetnički predmeti u Butmiru kod Sarajeva, ili brončani proizvodi ilirske kulture na Glasincu kod Sokoca, a onda i preistorijsko sejničko naselje na obali Save kod Bosanske Gradiške, itd. Nema potrebe ni mogućnosti da se na ovome mjestu navode drugi rezultati Zemaljskog muzeja, napr. na području zaštite i istraživanja prirodnih bogatstava, u etnologiji, numizmatici, zatim u izdavačkoj djelatnosti, u učešću na kongresima i izložbama, itd., niti da se navode ostale, također brojne, vanmuzejske kulturne akcije i njihovi rezultati. Razumljivo, sav taj kulturni život je bio vješto kontroliran i smišljeno uklopljen u opšti državni plan Austro-Ugarske monarhije, kao okupatora, čija se najizrazitija osnovna karakteristika sastojala u tome da kod evropske javnosti stvori utisak o svojoj »velikoj« kulturnoj misiji u »zaostaloj« Bosni i Hercegovini, a zapravo u tome da pripremi teren za stalno ostajanje u ovim krajevima, kao i postepeno nadi ranje, odnosno osvajanje ostalih područja Balkana.

U svojim naučno-istraživačkim poslovima Zemaljski muzej se najviše bavio preistorijskim i rimskim periodom, kao i istraživanjem prirodnih bogatstava i znamenitosti, dok su srednji vijek i posebno period bosanske samostalne državnosti, tj. sve što je naše — slavensko, nacionalno i domaće — što bi na neki način moglo da doprinese buđenju narodne svijesti, bili svjesno zanemarivani. Iz sličnih razloga je i period turske uprave u Bosni i Hercegovini u tim muzejskim planovima bio skoro sasvim izostavljen.⁵

U odnosu na period bosanske samostalnosti relativno najviše pažnje je posvećeno stećcima, a u tome pogledu natpisima tih nadgrobnih spomenika. Svojim neobičnim oblicima, često vrlo velikih dimenzija, kao i svojim reljefnim slikama i natpisima, stećci su još mnogo ranije, a naročito u doba austrougarske okupacije, bili predmet posmatranja, crtanja i opisivanja izvjesnog broja stranih i naših naučnih radnika i putopisaca. Među prvim našim ljudima koji su se ozbiljnije pozabavili proučavanjem stećaka bili su naučni radnici iz primorja: Vid Vuletić-Vukasović, Luko Zore, Frane Radić i Petar Kaer. Paralelno s njima i malo docnije ističu se naučni radnici iz Sarajeva: Stjepo Trifković, dr Ćiro Truhelka, Vaclav Radimsky, dr Kosta Hörmann i Vejslil Ćurčić. Njihova angažovanost nije bila sistematska i obično nije dugo trajala, a nije bilo ni kompleksnijeg zahvatanja problematike stećaka. Više se radilo o uzgrednim i povremenim poslovima koji su se odnosili samo na neke osobine stećaka, pretežno na same natpise.⁶ Ipak, treba

reći da je Ćiro Truhelka najviše ušao u problematiku ovih spomenika i da je njegov doprinos velik i značajan.

Kao i za sve druge vrste spomenika, i za stećke je trebalo najprije stvoriti terensku evidenciju. Tek kada se znade šta se i gdje nalazi, moguće je vršiti stručnu valorizaciju i planirati akcije istraživanja i preduzimanja mjera zaštite. Zemaljski muzej nije imao kada za tako obimne i dugoročne poslove, pa mu je Zemaljska vlada u Sarajevu svojom upravnom mrežom u nekoliko navrata prikupljala osnovne i najopštije podatke o nekim vrstama spomenika kulture i prirode, za koje je mogla biti zainteresovana i zbog svojih državnih, vojnih i strateških potreba i ciljeva. Tako se znade da je vlada jednim svojim raspisom 1891. g. tražila od kotarskih predstojnika da preko knezova, muhtara i drugih ljudi prikupe i dostave podatke o gradinama i starim kaldrmisanim putevima, a 1897. g. Zemaljska vlada je zatražila da se preko učitelja, sveštenika, lugara, žandarma i drugih, prema naročito ustrojenom formularu »Pitanja za sabiranje historičko-topografskog gradiva«, prikupe podaci o gromilama, grobljima, starim gradovima, džamijama, tekijama, starim cestama, starim mostovima i starim crkvama i manastirima. Sa kakvim uspjehom je taj posao urađen nije poznato, ali je jedan dio tih odgovora nađen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.⁷

Ćiro Truhelka je naveo jedan popis stećaka koji je obavljen 1887. i 1888. g. Na osnovu naredbe Zemaljske vlade u Sarajevu, kotarski uredi su putem žandarma, cestara i lugara sakupili podatke o broju i rasprostranjenosti ovih spomenika. Truhelka je rekao da taj popis nije bio sasvim tačan, ali da je pružio približnu sliku broja i teritorija rasprostiranja stećaka. On se u svojim publiciranim radovima o stećcima služio isključivo podacima toga popisa. Tako je i svoju kronološki zadnju radnju o stećcima, objavljenu u Napretkovoju Poviesti Bosne i Hercegovine 1942. g., zasnovao na tim istim podacima.⁸ Izgleda da se tim podacima služio i Vladislav Skarić.⁹ Međutim, očito je da se u ovome slučaju radi o prvom, prebrzo i dosta nevješto obavljenom popisu, o čemu će biti riječi na drugom mjestu. Ovdje bih htio da navedem samo to da je ovom evidencijom ustanovljeno da se na teritoriju Bosne i Hercegovine nalazi ukupno 27.067 primjeraka stećaka. To je, međutim, veoma daleko od ukupnog broja tih spomenika koji je ustanovljen našim popisom dovršenim 1969. g., i to ne uzimajući u obzir činjenicu da je u međuvremenu od 80 godina sigurno na razne načine mnogo primjeraka nestalo.¹⁰

Deset godina kasnije, tačnije 1897. i 1898. g., obavljen je jedan drugi popis stećaka u Bosni i Hercegovini. Iako nije rečeno ko je i kako taj posao obavio, po mnogim okolnostima se može zaključiti da je to bila akcija Zemaljske vlade putem kotarskih ureda, tj. putem žandarma, lugara, cestara, knezova-muhtara, učitelja i sveštenika, akcija koju sam naprijed spomenuo, sa formularom »Pitanja za sabiranje historičko-topografskog gradiva«.¹¹ Izgleda da je to za postojeće uslove bio dosta dobro organizovan posao. Na osnovu rezultata toga popisa, Kosta Hörmann, dvorski savjetnik i tadašnji direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, napisao je referat »Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine«, obrađujući u njemu stećke,

koji je podnio na Jedanaestom slavenskom arheološkom kongresu u Kijevu 1899. god.¹²

Treba reći da je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine svojim učešćem na međunarodnom kongresu arheologa i antropologa u Beču 1899. g., zatim na međunarodnim naučnim kongresima u Sarajevu 1894. i 1895. g., kao i na međunarodnim izložbama u Budimpešti 1880, Beču 1889. i 1891, Zagrebu i Temišvaru 1891, Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896, Briselu 1897. i jubilarnoj izložbi u Beču 1898. god., već bio stekao veliki međunarodni ugled.¹³ Na tim kongresima i izložbama prezentirani rezultati arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini iznenadili su evropsku naučnu i kulturnu javnost i pobudili divljenje i opšte priznanje. Prilikom sarajevskih kongresa, a i inače, u Bosnu su pozivani, a i samoinicijativno dolazili ugledni stručnjaci iz raznih zemalja da na licu mjesta upoznaju znamenita arheološka nalazišta. Tako je radi upoznavanja i proučavanja glasinačkih starina jednom prilikom ovdje boravila i ruska grofica Paraskeva Uvarova, koja se kao amater bavila preistorijskom arheologijom i bila predsjednica Ruskog carskog arheološkog društva u Moskvi.¹⁴ Vjerovatno je ta okolnost bila od izvjesnog utjecaja da je Bosna pozvana i da je učestvovala na Jedanaestom arheološkom kongresu u Kijevu 1899. g. Na taj kongres je Zemaljska vlada poslala dvojicu stručnjaka iz Zemaljskog muzeja — direktora dra Kostu Hörmanna i kustosa dra Ćiru Truhelku, koji su za cijelo vrijeme boravka u Rusiji bili okruženi izvanrednom gostoljubivošću domaćina, a posebno grofice Uvarovne. Uz Kostu Hörmanna koji je, kako sam već naveo, održao referat o stećcima, Ćiro Truhelka je podnio na francuskom jeziku referat »Documents préhistoriques de Bosnie et Hercegovine«.¹⁵

Evo osnovnih statističkih podataka iz referata K. Hörmanna.

Ukupan broj stećaka iznosi 59.500. Osim na teritoriju Bosne i Hercegovine, ima ih pojedinačno u pograničnim krajevima Dalmacije, u Srbiji ih ima vrlo malo, i to u okolini Užica, a nešto više u Novopazarskom sandžaku i u Staroj Srbiji; nema ih u Hrvatskoj ni u Slavoniji. U Bosni i Hercegovini oni su vrlo nejednako raspoređeni. Najbrojniji su u Hercegovini, zatim u srednjoj i istočnoj Bosni — na području okruga Sarajevo i Travnik i kotareva Vlasenica, Srebrenica i Kladanj. Rijetko se susreću u Bosanskoj krajini i u Posavini, a još rjeđe u dolini Bosne, dok ih u kotarevima Gradačac, Prijedor i Sanski Most uopšte nema. Na područjima kotareva Cazin, Bihać, Bosanska Krupa i Žepče stećci su veoma rijetka pojava; tu se njihov broj kreće od 1 do 15 primjeraka. Kao sjevernu granicu rasprostiranja stećaka autor smatra liniju od Zvornika do Sarajeva, Fojnice i Livna. Iz grafičkih tablica koje je autor priložio referatu vidi se, napr., da u vlaseničkom kraju (vjerovatno se misli na područje kotara Vlasenice — napomena moja) 52 stećka dolaze na 100 km², ili u srebreničkom kraju 27,6 primjeraka na površini od 100 km². Isto tako se vidi da, napr. na isto toliko područje u mostarskom kraju u prosjeku dolazi 19,9, u nevesinjskom 18,1, dok u stolačkom, gatačkom, bilečkom i trebinjskom taj prosjek se kreće od 29,1 do 38,2 primjerka na 100 km². U istočnim graničnim krajevima prema novopazarskom sandžaku taj prosjek je nešto manji — od 11,8 do 13,4, a u zapadnim krajevima Hercegovine od 14,5 do 15,5 primjeraka na 100 km². U krajevima

oko Prozora, Duvna i Bugojna prosjek je 8,2 do 11,4 primjerka. Livanjski kraj, sa ukupno 5.248 stećaka, veoma se ističe — tu na površinu od 100 km² dolazi 30,1 primjerak. U sjevernim krajevima Bosne, oko Zvornika, Kladnja i Fojnice dolazi 12 do 16 stećaka na istu površinu, u krajevima oko Visokog i Travnika 7 do 4, dok u sasvim sjevernim krajevima, oko Bihaća, Banje Luke i Tuzle na 100 km² otpada u svemu 0 do 2 primjerka.

U svom izlaganju autor se kraće zadržao na oblicima stećaka, ističući da su oni najčešće klesani u vidu velikih ploča i sarkofaga koji su obično na ploči, bez obzira da li je ta ploča klesana kao poseban dio ili zajedno sa svojim sarkofagom, ali je naveo da postoje i oblici stubova i obeliska koji se dosta rijetko susreću. Pošto su neki stećci velikih dimenzija, autor se pita kako je bilo moguće sa ondašnjim primitivnim oruđima takve kolose dopreмати iz kamenoloma koji su najčešće bili vrlo daleko i na nepristupačnim mjestima.

U referatu su najviše zastupljeni natpisi stećaka. Kaže se da ima malo spomenika sa natpisima, da su natpisi pisani bosančicom, narodnim jezikom. Podijelio ih je na manji broj koji imaju istorijski značaj i na veći broj koji nemaju toga značaja, ali predstavljaju bogat materijal za filološka istraživanja. Prikazao je 9 najstarijih i po njegovom mišljenju najznačajnijih natpisa, počevši sa natpisom Kulina bana iz Muhašinovića kod Visokog, a završivši sa nadgrobnom pločom Radosava Hrabrena u pravoslavnoj crkvi u Ošanićima kod Stoca. Donio je i tekstove tridesetak primjera ostalih natpisa u kojima se uglavnom ističu zasluge pokojnika.

Govoreći o reljefnim motivima stećaka, referat je istakao da su oni prilično rijetka pojava, da su uglavnom arhitektonskog i ornamentalnog karaktera, a da se samo ponekad susreću predstave likova. U arhitektonske ukrase ubraja kolonade koje smatra čistim dekoracijama. U najvažnije ornamentalne ukrase ubrojani su cvijet, a potom puzavica, krug, zvijezda, spirala i oružje. Rečeno je da se od oružja najčešće javlja mač. Navedeno je da se susreću i heraldički motivi, pretežno štitovi sa znacima zvijezde, polumjeseca i kruga. Rečeno je da su česti i motivi ljiljana. Kao predstave likova autor je vidio predstave junaka u scenama lova, zatim ljudske predstave u scenama turnira i nacionalnog kola. Sarkofag iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u Zemaljskom muzeju) smatra umjetnički najvrednijim primjerkom stećaka.

U referatu je rečeno da se u natpisima stećaka nalaze mnoga imena majstora klesara. Nazivani su kovačima i dijacima. Istaknuto je nekoliko imena majstora, kao što su Grubač i Semorađ koji su djelovali u okolini Stoca i Radoje koji je klesao stećke u Popovom Polju, u okolini Trebinja.

Uz srednjovjekovne nadgrobne spomenike, referat je naveo i nekoliko primjeraka kamenih stolica, koje su služile kao prijestolja ondašnjih velikodostojnika u Bosni i Hercegovini, pretežno kod javnih sudjenja. Neke od tih stolica imaju natpise bosančicom i ukrase. Jedna je iz okoline Mostara prenešena u Zemaljski muzej, a odnosi se na velikaše iz roda Kosača, a jedna, vrlo lijepo ukrašena, nalazi se u Bukovici, u okolini Konjica, koja je pripadala vlastelinu Ivanu Pavloviću.

Autor je na više mjesta, uz statističke podatke i opise spomenika, iznio i neke pretpostavke, odnosno poglede i stavove u odnosu na izvjesna pitanja stećaka, što se može smatrati ne samo rezultatom njegove analize podataka prikupljenih akcijom 1897. i 1898. g. i njegovog vlastitog razmišljanja, nego i uzimanja u obzir rezultata dotadašnjih istraživanja ostalih stručnjaka i saradnika Zemaljskog muzeja koja su objavljena u Glasniku Zemaljskog muzeja, zatim u Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina, kao i u nekim drugim časopisima, među kojima se nalazi i nekoliko radova samoga Hörmanna. A pošto se radi o ličnosti, za koju znamo da je državnoj austrougarskoj politici bila veoma odana, zbog čega je uživala veliki ugled, držim da se Hörmannovo mišljenje o stećcima može smatrati i kao mišljenje Zemaljskog muzeja i kao mišljenje Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine. Zbog toga je i za stručnjake i za ostalo naše kulturno građanstvo značajno da se znade kako su stećci, naša osebujna bosanskohercegovačka srednjovjekovna kulturno-umjetnička pojava, od strane tadašnjeg okupatora u jednom momentu krajem XIX v., shvaćeni i ocijenjeni pred slavenskim arheološkim stručnjacima u Kijevu.

Navešću osnovne i bitnije stavove referata.

Prije svega, treba reći da se iz podnesenog referata očituje uvjerenje kako samog podnosioca, tako i drugih koji stoje iza toga, da su sasvim utvrđeni i brojno stanje i teritorij rasprostiranja stećaka. Isto tako, čvrsto uvjerenje se očituje kod određivanja vremenskog perioda pojave i trajanja klesanja i postavljanja ovih spomenika. Tako se tvrdi da ukupan broj stećaka iznosi 59.500 primjeraka, zatim da se oni rasprostiru na teritoriju Bosne i Hercegovine i iznimno na susjednim područjima Srbije, Crne Gore i Dalmacije, i to u vrlo ograničenom broju, te da stećci pripadaju periodu XIII do XVI v. Što se, pak, tiče pitanja pripadnosti stećaka, izražen je nedovoljno jasan, čak bi se moglo reći kolebljiv stav — oni se najprije nazivaju bogumilskim, a nešto kasnije starobosanskim spomenicima, uz napomenu da postoji sumnja u njihovu isključivu pripadnost bogumilima.

Stećci su svrstani u četiri osnovna oblika — ploče i sarkofage, kao češće, i stubove i obeliske, kao rijetke pojave.

Kaže se da se ukrasi na stećcima rijetko nalaze. Svrstani su u dvije osnovne kategorije — arhitektonske (kolonade) i ornamentalne (cvijet, pu-zavica, krug, zvijezda, spirala i oružje), ali se javlja i treće — likovne predstave (lov, turnir i kolo). Umjetnička vrijednost reljefa stećaka je »beznačajna«. Najljepši primjerak stećaka je sarkofag iz Donje Zgošće.

Natpisa na stećcima je relativno malo i oni su, osim izuzetaka, kasnijeg porijekla. Mali dio natpisa ima historijsku dokumentarnu vrijednost, dok je većina zanimljiva zbog sadržaja i jezičkih osobina. Najstariji i jedan od najznačajnijih natpisa je onaj koji se odnosi na Kulina bana, iz Muhašino-viča kod Visokog. Referat je relativno dosta pažnje posvetio natpisima, zadržavajući se na tridesetak izabranih primjeraka.

Po narodnom predanju, kamene stolice pripadaju najuglednijim ličnostima iz doba bosanske državne samostalnosti, zbog čega su također obuhvaćene ovim referatom. One su u vrlo ograničenom broju, a najzanimljiviji primjerci su oni koji imaju ukrase i natpise.

Izražen je stav da su stećci originalna bosanska kulturna pojava i da su »drage relikvije i svetinje slavenske prošlosti«, zbog čega se pomno, temeljito i strogo naučno proučavaju.

U publiciranim materijalima sa kongresa u Kijevu rečeno je, između ostaloga, da je referent svoje izlaganje ilustrovao kartom Bosne i Hercegovine na 8 tabaka na kojoj su ubilježeni svi lokaliteti sa brojem stećaka, zatim tabelama crteža i fotosa stećaka i njihovih ukrasa i natpisa, a potom i grafičkim tablicama razmještaja i gustine spomenika po kotarevima. Izgleda da je ta karta napravljena u omjeru 1:300.000 i da je većinu crteža izvanredno lijepo uradio dr Čiro Truhelka. Referent je sav taj ilustrativni materijal poklonio Carskom ruskom arheološkom društvu u Moskvi. U publiciranom zapisniku sa kongresa istaknuto je da je referat saslušan sa velikim interesom i odobravanjem.¹⁶

Referat dra Koste Hörmanna je objavljen na ruskom jeziku u časopisu Trud. Tom prilikom je redakcija časopisa dala i svoje dopune i primjedbe. Navedena je literatura koja se odnosi na iznesene natpise stećaka, prvenstveno ona koja je štampana u Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina. U dopuni su data potpunija čitanja natpisa, uz ispravljanje grešaka, kako onih iz samog referata, tako i grešaka u ranije izašlim člancima raznih autora.¹⁷

Evo glavnih primjedaba redakcije Trud.

Prevođenje navedenih natpisa je nesigurno. Očituje se nepoznavanje slovenskih crkvenih običaja i slovenskog crkvenog jezika. Čitanje mnogih natpisa kod raznih autora je različito i problematično. Izražena je sumnja u tačnost faksimila, jer foto-snimci nisu neposredni nego sa crteža koji ne moraju biti sasvim tačni.

Istaknuto je da bi u svrhu postizanja što tačnijih rezultata bilo poželjno da i ruski naučni radnici pristupe istraživanju stećaka, posebno njihovih natpisa, kako prema dokumentima, tako i na licu mjesta.

Iz stilizacije nekih primjedaba, vidi se da ruski arheolozi nisu sigurni u potpunu dobronamjernost i objektivnost kod proučavanja i prikazivanja ove vrste bosanskohercegovačkih spomenika od strane austrougarskih naučnih radnika. To se vidi i u tekstu jedne napomene koja u prevodu glasi ovako: »Zar se i u samom nazivu ovih spomenika »starobosanski« ne vidi karakteristična i spontana želja okupatora (misli se na Austro-Ugarsku monarhiju — moja napomena) da ogradi Bosnu i Hercegovinu od srpskog svijeta? Ako se ovi spomenici, osim u Bosni i Hercegovini, nalaze u Staroj Srbiji, Srbiji i Crnoj Gori, i to u velikom broju, onda nisu nešto posebno bosanski nego opštesrpski...«¹⁸

Postoje i razlozi da se na ovome mjestu inače, na osnovu do danas postignutih rezultata i saznanja o ovoj problematici, naznače zablude i pogreške u konstatacijama i mišljenjima referata Koste Hörmanna. Moglo bi se reći da se krupnije greške sastoje u slijedećem:

Teritorij rasprostiranja stećaka je prilično netačno određen. Proizlazi da, napr., na teritoriju Crne Gore, osim u krajevima koji su nekada pripadali Novopozarskom sandžaku, uopšte nema stećaka. Međutim, poznato je da na područjima današnjih opština Plužine, Žabljak, Šavnik i Nikšić, da

ne navodim druge krajeve, postoji relativno veliki broj stećaka, među njima i znatan broj sa ukrasima, pa i sa natpisima. Nije tačno ni to da na teritoriju Hrvatske nema stećaka, osim pojedinačno u pograničnim dalmatinskim opštinama. Naprotiv, u susjednim krajevima Dalmacije ustanovljen je velik broj stećaka, pa i u krajevima sjeverne Dalmacije, sve do iza Zadra. A pojedinačnih primjeraka ima i u Lici i u Slavoniji. I u odnosu na bosanskohercegovački teritorij rasprostiranja ima više grešaka, a jedna se odnosi na sjevernu granicu koja nikako ne ide linijom Zvornik — Sarajevo — Fojnica — Livno, nego linijom Bijeljina — Tuzla — Banja Luka — Drvar — Grahovo, iako i sjeverno od te linije postoje lokaliteti sa stećcima. Osim toga, netačna je konstatacija da u planinskim područjima postoje samo pojedinačni primjerci, jer su ustanovljene brojčano vrlo velike nekropole stećaka u takvim područjima. I područje rasprostiranja stećaka u zapadnoj Srbiji je vrlo usko određeno. Te greške su rezultat skoro potpunog nepoznavanja stećaka u krajevima izvan austrougarske Bosne i Hercegovine.¹⁹

Referat nije pružio nikakve brojčane podatke o stećcima po osnovnim oblicima, ni po ukrasima, kao ni po natpisima. Kod natpisa je rečeno da ih ima malo, a odmah potom da onih bez istorijske vrijednosti »ima na stotine«. Tačno je, međutim, da u Bosni i Hercegovini u svemu imaju 323 natpisa.²⁰

U listi osnovnih oblika nije uočen važan i vrlo čest oblik sanduka, a nije naveden ni oblik krstače, dok je naveden obelisk koji zapravo ne postoji kao stećak, nego samo kao islamski nišan.²¹

Reljefni motivi su vrlo uopšteno kategorizirani, njihove vrste su jako sužene, a velika greška je u tome što nije uočen simbolički značaj nekih motiva, kao što je polumjesec, ili krst, a onda i kolonade, ruke, oružje itd., nego su i takvi motivi tretirani isključivo kao dekoracije.²²

Mnoge greške postoje kod čitanja natpisa, što je uglavnom rezultat nekritičkog preuzimanja čitanja drugih autora, zbog čega su tako ozbiljne primjedbe ruskih arheologa sasvim opravdane.

Uzگرد treba reći da Kulinovu ploču sa crkve i živu stijenu u Drežnici nije opravdano trpati u stećke.

Naivno je pitanje i čuđenje kako su se teži stećci uopšte mogli dopremiti na nekropole. Trebalo je i onda uočiti da kamenolomi redovno nisu bili daleko od nekropola i da su se kameni blokovi prevozili na saonicama ili rulali preko drvenih oblika.²³

Neka mi je dozvoljena još jedna mala primjedba. Smatram da naslov referata »Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine« nije adekvatan faktičnom sadržaju izlaganja, jer, napr., nisu obuhvaćeni stari utvrđeni gradovi, freske, ikone i drugi spomenici koji također spadaju u srednjovjekovne spomenike Bosne i Hercegovine.

Međutim, i pored navedenih prigovora, mora se priznati da akcija popisa stećaka 1897. i 1898. g. i analiza svih dotada poznatih materijala, kako onih koji su tim popisom prikupljeni, tako i onih koji su publicirani, predstavlja velik i koristan napor ne samo Koste Hörmanna, nego i čitavog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Ovim izlaganjem u Kijevu svjetska naučna javnost prvi put je kompleksnije informirana o bosanskoherce-

govačkim stećcima. Sami podaci o ukupnom brojnom stanju, koji su približno tačni, zatim podaci o teritorijalnom rasprostriranju, makar i ovako neprecizni i sa greškama, znače svojevrsan naučni doprinos. Isto tako, podaci o glavnim vrstama oblika i ukrasa, posebno podaci o natpisima, koji su bili predmet dosada relativno najvećeg interesovanja, predstavljaju znatan naučni doprinos.

I referatu priloženi ilustrativni dokumentacioni materijal je rezultat i faktor vrijednosti navedenog naučnog poduhvata. Velika je, međutim, šteta što se dosada ni u Moskvi, ni u Sarajevu nije pronašla karta rasprostiranja lokaliteta stećaka, koju treba smatrati prvom topografskom kartom svoje vrste i dalje tragati za njom.²⁴

Bez obzira, dakle, na neke opravdane primjedbe u vezi sa obavljenim poslovima i bez obzira na okolnost što su neki podaci o stećcima kasnijim istraživanjima dopunjeni ili ispravljeni, te što su neka tada izražena gledišta i mišljenja kasnije prevaziđena, austrougarski popis stećaka 1897--1898. g. i referat Koste Hörmanna na kongresu u Kijevu ima svoju težinu i naučnu vrijednost koju je trebalo konstatovati i priznati.

BILJEŠKE

¹ Službeni list »Bosna« od 24. šabana 1291. g. (23. septembar 1874. g.), br. 432 (po *D. Tafri*, Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do Oslobođenja 1945. g., Naše starine III, Sarajevo 1956, 7).

² Sabrana djela Ivana Franje Jukića II, Sarajevo 1973, 159.

³ *D. Tafro*, Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do Oslobođenja 1945, Naše starine III, Sarajevo 1956, 7.

⁴ Isto tamo.

⁵ *VI. Corović*, Naučni rad Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXVI, Sarajevo 1914, 8.

⁶ *Š. Bešlagić*, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 11—14; *VI. Skarić*, Bogumilski grobovi i bosančica, Narodno jedinstvo, almanah-kalendar Drinske banovine za 1932. g., Sarajevo 1931, 356.

⁷ *D. Tafro*, n. d., 8.

⁸ *Ć. Truhelka*, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 630—631.

⁹ *VI. Skarić*, n. d., 356—358.

¹⁰ *Š. Bešlagić*, n. d., 42—43.

¹¹ *D. Tafro*, n. d., 8.

¹² *K. Hörmann*, Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine, Djela (Trudy) XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1899. god., Tom II, Moskva 1902, 165—172 (na ruskom jeziku).

¹³ Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, knj. III, 99—100; Glasnik Zemaljskog muzeja VI, Sarajevo 1894, 521—531; Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 601—604; *Ć. Truhelka*, Uspomene jednog pionira, Zagreb 1942, 95—101.

¹⁴ Isti, n. d., 86.

¹⁵ Izvještaj XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1—20 avgusta 1899, Kijev 1899. god., 25 (na ruskom jeziku).

¹⁶ Izvještaj XI Arheološkog kongresa u Kijevu..., 25—26; A. Solovjev, Bogumilenum und Bogumilengräber, Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1958, nap. 42. na str. 183.

¹⁷ Radovi XI Arheološkog kongresa u Kijevu... 173—182.

¹⁸ Radovi XI Arheološkog kongresa u Kijevu..., 174, napomena 1.

¹⁹ Š. Bešlagić, n. d., 41—48.

²⁰ Isti, n. d., 54; Isti, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971, 66.

²¹ Isti, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 48—49. Isti, Oblici stećaka, Radovi XLIII Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Sarajevo 1972, 173—213.

²² Isti, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971, 33—53.

²³ Isti, n. d., 70—73.

²⁴ A. Solovjev je tražio navedenu kartu, pa je nije našao. (Vidi nap. 16.) I ja sam za njom tragao, ali dosada bez uspjeha.

AN AUSTRO-HUNGARIAN LIST OF THE MEDIAEVAL STANDING TOMB-STONES (»STEĆAK«)

by Šefik Bešlagić

The article deals with the Austro Hungarian list of standing tomb-stones in Bosnia and Hercegovina, published in 1897 and 1898 respectively, at the order of the Provincial Government in Sarajevo, on the basis of which a report was written by Kosta Hörman, the then director of the mediaeval monuments in Bosnia and Hercegovina. The report was submitted to the 11th Slavic Archaeological Congress in Kiew, in 1899. As there was no organized protection of the cultural heritage in Bosnia until the second half of the 19th century, the mentioned report was one of the first appearances on the European scientific scene. The total number of standing tomb-stones listed by Hörman was 59,500. The author describes their geographical position and their shapes, but most of his attention is dedicated to inscriptions. Dealing with the relief motives, he divides them — according to their character — into an architectonic and an ornamental group; he is also interested in the figural representation. In addition to statistical data and descriptions of monuments, the author also presents his hypotheses and points of view in connection with the origin of the monuments. The author adheres to the idea that the standing tomb-stones are an original Bosnian cultural phenomenon, but the question of their connection with the Bogumil heresy is undecisive and lacks clarity. The Hörman report included a map of Bosnia and Hercegovina in which the localities were entered with drawings and photographs.

The author of the article, availing himself of new results and knowledge about the standing tomb-stones critically treats the Hörman report, correcting the data on geographical distribution, shapes, and interpretation of inscriptions. But all these objections notwithstanding, the author considers the listing of standing tomb-stones in 1897 and 1898 a great scientific effort, not only of Hörman himself, but also of the Provincial Museum of Bosnia and Hercegovina, since the exhibition in Kiew offered the opportunity to the scientists of the world to be for the first time fully informed about the Bosnian-Hercegovinian standing tomb-stones.